

Nagy Ágoston

Republikanizmus és csinosodás között

A nemzeti viselet és a politikai nyelvek 1790 körül

Bár már a 18. század hetvenes-nyolcvanas éveiben megjelentek az ősi nemzeti egyszerűség ideálja iránti nosztalgikus hangok,¹ a magyar viseletről folyó politikai diskurzusok virágkora egyértelműen az 1790-es évre tehető. A magyar korona Budára hozatala és az esemény körül szerveződő ünnepek kiváltotta lelkesedés a nemzetiként vagy idegenként meghatározott ruházatokat és a külső megjelenés egyéb elemeit (mint a bajusz- vagy a hajviselet), lényegében a divat egészét átpolitizálta.² Az 1791-es év ennek a rövid időszaknak a lezárásaként fogható fel, hiszen a magyar nemesi mozgalom az új uralkodóban, II. Lipótban a Józsefnek tulajdonított sérelmek orvoslását, a király által kibocsátott diplomában pedig a nemzet és az uralkodó között megbomlott egység helyreállításának garanciáját látta. A magyar viselettel kapcsolatos toposzok természetesen a későbbiekben is felbukkantak a klasszikus századforduló környékén, ám a hangsúlyok eltolódásával és csekélyebb jelentőséggel.³

Az 1784-ben Bécsbe vitetett, majd 1784. április 13-tól a bécsi kincstárban őrzött magyar korona Budára történő visszazállításáról közvetlenül a halála előtt, 1790. január 28-án döntött II. József, engedve a magyar nemesség követelésének. Február 18-án indították útnak Buda felé és az azt kísérő menettel együtt Bécs–Pozsony–Köpcsény–Győr–Komárom–Esztergom–Szentendre–Buda útvonalon érkezett meg 1790. február 21-én a budai várba. A palota kápolnájában az érdeklődők három napig megtekinthették a koronát, amit ezután II. Lipót pozsonyi koronázásáig (november 15-ig) az egyes vármegyék saját bandériumaikkal őriztettek, ezt követően pedig a törvényben felállított koronaőrseg tagjai vették át a feladatot.⁴

A koronát kísérő menetet több-kevesebb spontaneitással szerveződő ünnepsorozat fogadta, amelyben kiemelt szerepet kapott a nemzeti viselet és divat is. Nem csupán a korona vált a közéleti diskurzusok fontos témájává, de rajta keresztül részben a magyar viselet is. A nemzeti viseletet övező lelkesedés és kritika kiterjedt az 1780-as évek magyar irodalmára is, bizonyos korábbi nézetek éppen 1790-91 körül kanonizálódtak. A politikai eszmetörténet nézőpontjából a nemzeti viseletről alkotott korabeli elképzeléseknek elsősorban két aspektusát

¹ Bíró 1976: 215.

² A közhangulathoz lásd: Keresztesi 1868 és Dugonics 1883.

³ A reformkornak és a 19. század második felének vitáihoz lásd: Lévai 2002, 2008.

⁴ Ságvári 2001: 200.

érdemes kiemelni. Egyrészt a viseletnek a republikanizmus nyelvén⁵ megfogalmazott értelmezéseit, másrészt a koronaőrző bandériumoknak és uniformisaiknak az 1790-91 körül megjelent röpiratokban betöltött szerepét.

A viselettel kapcsolatos korabeli elképzelések legtöbbször az ún. klasszikus republikanizmusnak a nemesség politikai testére vonatkoztatott nyelvén fogalmazódtak meg. Ez a viszonylag széles értelemben vett politikai nyelv a 18. század végén – legalábbis a nemzeti viselethez kapcsolódóan – elsősorban három beszéd-, illetve érvelésmód⁶ esetről esetre változó konstellációit jelentette: a spártai plutarkhizmusét, az ősi alkotmányra hivatkozó patriotizmusét és a szkítizmusét. A Csetri Lajos által a plutarkhizmus spártai ágának nevezett beszédmódot⁷ Takáts József után többen a nyugati eszmetörténetben klasszikus republikanizmusként ismert korajúrkori hagyománnyal azonosítják.⁸ A továbbiakban azonban erről inkább a tágabb értelemben felfogott republikanizmus nyelvének egyik alkotóelemeként, aleseteként lesz szó. A beszédmód elsősorban antik eredetű köztársasági toposzokra (Spárta, Róma, Athén, egyszerűsített formában a görögök és a rómaiak) és kulcsfogalmakra építve hozta létre az eszményített spártai-római polgár ideáltípusát, melyet aztán a *natio Hungarica* polgárára, a magyar nemesre adaptált. A patriotizmusnak⁹ az ősi alkotmánnyal összefonódó, a régi

⁵ A „politikai nyelv” kategóriája a Cambridge School eszmetörténésztől, J. G. A. Pococktól származik, aki a kifejezésen „idiómákat, retorikákat, a politikáról való beszéd módjait, különböző nyelvjátékokat” ért, amelyeknek megvannak „a saját szótárai, szabályai, előfeltevései és implikációi, tónusa és stílusa”. Bár néhány nyelv sikeresen kizárhat másokat, a politikai diskurzus alapvetően többnyelvű. Pocock érdeklődésének középpontjában ennek megfelelően nem maguk a megnyilatkozások, hanem azok a „nyelvek” állnak, amelyekben maguk a megnyilatkozások megszületnek (Pocock 2009: 89). Pocock szerint a „politikai nyelvek” nem jelentenek például az ideológiákhoz hasonló zárt mintázatot vagy paradigmát, csupán sajátos mintázatok, „változatos és változékony alakzatok”, amelyek valamilyen módon strukturálják a politikai gondolkodást (Szűcs 2008: 16).

⁶ Egy közelmúltbeli konferencia is megmutatta, hogy az eredetileg is sokszínű anglofón terminológia használata a magyar kutatásokban is mennyire szerteágazó, lásd: Fazakas 2013: 13–16. A továbbiakban csak a republikanizmus, illetve a csinosodás nyelveit tekintem tágabb diszkurzív keretként felfogott politikai nyelveknek, míg a beszéd- és érvelési módokat a nyelvek alatti (sublanguage) egységeknek. Ebben a tanulmányban beszédmódként az önálló szótárral rendelkező spártai plutarkhizmust és az ősi alkotmánnyal összefonódó patriotizmust azonosítom, míg a szkítizmust lazább, kontextusoktól függő toposzrendszerként, amelyet itt az érvelési mód kifejezéssel igyekeztem leírni. Egy más irányú kérdésfeltevés természetesen másként rendezte volna a terminológiát.

⁷ Csetri Lajos szerint a 18. századi antikizálás egyik legfontosabb forrása Plutarkhosz volt. A plutarkhizmusnak két ága alakult ki: az athéni és a spártai. A 18. század végi magyar politikai gondolkodásban az utóbbi számított dominánssnak, többek között Rousseau értelmezte újra és közvetítette a magyar nemesség felé is. A „plutarkhizmus spártai ága” alárendeli az egyéneket a közösségnek és a politikának és „a katonai demokrácia egalitárius és puritán embereszményét hordozza, példaképei közé sorolja a római köztársasági erények hőseit is” (Csetri 1986: 63–64). A beszédmódhoz részletesen lásd: Nagy 2013.

⁸ Takáts 2007: 15.

⁹ A patriotizmusról az egyik legfontosabb munka az utóbbi időben kétségkívül Maurizio Virolié (Viroli 2003). Viroli elkülöníti egymástól a patriotizmust és a nacionalizmust. Az előbbi a köztársaság szeretetével azonosítja, amely megerősíti a politikai intézményekbe vetett bizalmat

jogokra és szokásokra hivatkozó beszédmódja lényegében a *gravamina et postulata* sérelmi politikájának történeti-jogi igazolására szolgált. Az ősi alkotmány a korona visszaszállítását övező politikai vitákban a legkisebb közös nevezőnek számított, hiszen akik véleményt nyilvánítottak az eseményekről, kimondva vagy kimondatlanul szinte mindig hivatkoztak rá. Harmadikként meg kell említenünk az eredetközösségre és annak külső jeleire (elsősorban a viseletre) hivatkozó pre-nacionalista érvelést, amelynek középpontjában a hun-szittyá harcokban megtestesülő magyar vitéz alakja állt.¹⁰ Ez az érvelésmód a továbbiakban jobb híján szkítizmusként szerepel és egyrészt a végvári harcok idejétől át- és átalakuló vitézi ideál szekularizált örökösének számít, másrészt az ősi alkotmánnyal is szorosan összefüggő *lex Scitica* elvéből a magyar nemesség nemzeti karaktervonásaira következtető elképzelésekből táplálkozik. A kard és penna, avagy Mars és Pallasz kettőssége az 1790-es vármegyei bandériumokat dicsérő szövegekben nemegyszer a harci erények kizárólagosságának dicsőítésére egyszerűsödött.¹¹ A felsoroltak közül az első kettő értékelhető teljes értékű politikai beszédmódként is, míg a szkítizmus inkább csak egy korlátozott számú toposzra hivatkozó érvelésmód. A vizsgált szövegekben nem szükségszerűen, nem azonos súllyal és gyakran nem is explicit módon vannak jelen a három beszéd-, illetve érvelésmód elemei, ám sokszor szorosan összefonódva rajzolják ki a viseletről a republikanizmus nyelvén megfogalmazott 18. század végi elképzelések diszkurzív kereteit.

A republikanizmus nyelvén keresztül a nemzeti viselet toposza a hetvenes-nyolcvanas évek irodalmában vált tényezővé és politizálódott át úgy, hogy egyrészt koncentrálhatta az udvar politikájával szembeni elégedetlenséget, másrészt auto- és heterosztereotípiákon keresztül megerősíthette a nemesség identitását. A nemzeti viseletről, a nemesi nemzet ideális polgáráról, illetve a nemesi *natió*ról kialakított kép szorosan összekapcsolódott. A nemzeti viselet elemeinek meghatározása körüli 18. század végi viták és állásfoglalások tágabb keretét egyrészt a nemzet-karakterológiai, másrészt a nemzet mibenléte körüli diskurzus jelenti. A 19. század előtti nemzet-karakterológiák toposzai ugyan „ritkán álltak össze egységes identitásnarratívává”,¹² ám az 1790 körül javarészt a republikanizmus nyelvén a viselettel kapcsolatban megfogalmazott sztereotípiák nem csak dominánsnak számítottak a kor irodalmában, de gyakran feltűnően koherensnek is. A viseletről szóló diskurzusokban a republikanizmus nyelvén a 18. század végi rendi nemzetről, illetve a hazáról alkotott különböző elképzelések is több-keve-

és a szabadság fenntartására ösztönöz. Ez természetesen nem zárja ki azt, hogy a rendi-nemesi korai nacionalizmus egyes szövegekben összekapcsolódjon a patriotizmussal. A magyar és kelet-közép-európai kontextushoz lásd: Trencsényi 2010, illetve Trencsényi–Zászkaliczky 2010.

¹⁰ Benda 2004: 240.

¹¹ A toposz és a segítségével megragadott magyarsággép folyamatosan változott a kora újkorban is. Vö. Bitskey 2006. Debreczeni Attila a „kard és penna” problematikáját egyfajta modernizációs sémaként értelmezi, amely elsősorban a felvilágosult rendiség számára jelenthetett megoldást a tudományok és az irodalom pártolásán keresztül a nemzet felemelésére, úgy hogy közben az ősi harci erények is megőrződnek (Debreczeni 2001: 490).

¹² Trencsényi 2011: 37.

sebb egyértelműséggel formát nyertek. Egyrészt a nemzetnek egy olyan felfogása körvonalazódott, amelyet ma általában eredetközösséginek neveznek. Ez a felfogás a leszármazást hangsúlyozza és az identitásnak, a nemzeti karakternek és az ősök szokásainak, így a privilégiumoknak a megtartását külső tényezőkön, mindenekelőtt a ruházat (tánc, zene stb.) változatlan megőrzésén keresztül vélte elérhetőnek.¹³ Másrészt a republikánus nyelv biztosította kereteken belül lehetőség nyílt arra is, hogy a többek között az ősi alkotmányban megtestesített *patriához* való hűséget a viseleten keresztül fejezzék ki. Ez megjelenhetett az elsősorban jogilag megalapozott és etnikumok fölötti kora újkori *hungarus*-patriotizmus valamely változatában,¹⁴ vagy akár dinasztikus patriotizmusként is.¹⁵

A Budára sereglő vármegyei bandériumok funkcióiról, illetve egyenruháiról alkotott elképzelések a fentiekben röviden felvázolt nyelvi kereteken belül, illetve az azokra adott reakcióként érthetőek csak meg. A banderisták (és ezen keresztül a koronaőrzés során reprezentáló nemesség) szerepéről szóló különböző vélemények rendre állást foglaltak a nemzeti viseletet illető általánosabb problémákkal kapcsolatban is. A koronaőrzők alkalmi, ünnepi öltözetei fókuszként szolgálnak a nemzeti viseletről alkotott vélemények, kritikák számára. A kritikák a republikanizmus mellé – árnyalva a viseletről kialakult korabeli képet – alapvetően a csinosodás nyelvét¹⁶ emelték be a magyar ruháról és a banderistákról szóló diskurzusba, amely bizonyos érvelés- és beszédmódokat (toposzokat stb.) ugyan kizárt, de összességében inkább kiegészítette, „humanizálta” az előbbit.

A NEMZETI VISELET HELYE A REPUBLIKANIZMUS POLITIKAI NYELVÉBEN 1790 ELŐTT

A teréziánus korszakot megelőzően egy ideig kevés lehetőség nyílt arra, hogy a nemesség elitje nemzeti hovatartozását és politikai pozícióját az udvarban a nemzeti viseleten keresztül fejezze ki, mert a Thököly- és a Rákóczi-felkelés következtében a magyar ruhát kitiltották az udvarból. Amikor egy Habsburg uralkodó – például 1712-ben III. Károly az országgyűlésen – a magyar alattvalókkal való azonosulást jelképező 17. századi hagyományt folytatva a királylyá koronázáskor felöltötte azt, akkor osztatlan tetszést aratott a magyar rendek

¹³ S. Varga 2005: 235.

¹⁴ Trencsényi 2011: 300–301.

¹⁵ Érdeemes ismét Csetri Lajost idézni, aki szerint „a rendi magyarságtudatnak is kétféle variációja van, s nemcsak a kurucos, függetlenségi szellemű magyar történetiszemlélet hagyományai tekinthetők magyarnak”, de „a Dunántúl családjai számára magától értetődő hagyomány volt a labanc nemzetudat, így a kuruc-labanc ellentét nemcsak magyar-német ellentét, hanem magyar és magyar ellentéte” is (Csetri 1986: 58). A „labanc nemzetudathoz” kapcsolódik a dinasztikus patriotizmus érvelésmódja, amelyre 1790 körül keresve sem találunk jobb példát Gvadányi József munkáinál. Gvadányit aztán ellenkező előjellel – a függetlenségi hagyományba beillesztve – a 19. század második fele is magáévá tette.

¹⁶ Vö. Takáts 2013.

körében. Mária Teréziát már gyakran ábrázolták magyar szabású díszruhában és a magyar férfiviselet is gyakran feltűnt az udvarban.¹⁷ A reprezentatív céllal hordott magyar ruházat 1760 után, a nemesi testőrség hatására terjedt el ismét szélesebb körben Bécsben. A testőrség egyenruhájaként „domesztikált” magyar viselet ellenére a felkeléseket követő kényszerű „száműzetés» is hozzájárulhatott, hogy a magyaröltözöt [sic!] a 18. század vége felé kibontakozó nemzeti ellenállás szimbólumává lett”.¹⁸

A nemesi ellenzék számára a németesítőnek tartott józsefi törekvésekkel szembeni küzdelem színtereként kapóra jött a magyar nemzeti viselet (és általában a viselet) kérdése. Az 1790–91-es évekre a probléma már olyannyira foglalkoztatta a politikai életet, hogy az azzal kapcsolatos vélekedések öltözködés-ideológiává álltak össze,¹⁹ amelyben a magyarnak vagy idegennek tartott férfi és női ruházatoknak, azok egyes elemeinek, illetve a bajusz- és hajviseleteknek mind jelentése és jelentősége volt. Az öltözködés sajátos jelrendszerként, közérthető formában igazította el a politikai test tagjait és az azon kívül állókat (például a városi polgárokat, jobbágyokat, de az ideutazó külföldieket is)²⁰ egyfajta reprezentatív nyilvánosság keretein belül, a státus vagy a politikai hovatartozás tekintetében.²¹

A kor szerzői a viseletről szóló diskurzusokban megfogalmazódó heterosztereotípiákon keresztül könnyen azonosíthatóvá tették a közösség számára a politikai idegeneket is. A legtöbbször tendenciózusan meghatározott külső jegyek alapján aztán gyakran belső, morális tulajdonságokra vonatkozó következtetéseket vontak le. Az idegenen legtöbbször a németet értették, ami egyszerre utalhott etnikai-nyelvi és politikai hovatartozásra, de kárhoztatott erkölcsi-jellembeli tulajdonságokra is. A vármegyék, városok nemessége II. József nyelvredelete ellen nem pusztán azzal tiltakozott, hogy a hivatalossá tett német helyett demonstratív módon a magyar nyelvet használta. Rettegi György visszaemlékezése szerint „akik német ruhába jártak, mind elhánták, bajuszukat megnevelték”, így tettek egyes nemesített és indigenátust szerzett németek is, amikor „elhánták a német köntöst, koczperdet, parókát, s magyar köntöst s fegyvert” viseltek. Pozsonyban például „a patvaristák, juristák s több effélék [...] kimentek többen ötvennél a piacra és ott szörnyű nagy lármával a magyar köntösben lévők

¹⁷ F. Dózsa 2001: 98. A bécsi udvarban a 17. századtól az ún. spanyol öltözék (*spanische Manteltracht*) számított bevettnek (ez köpenyből, kabátból, buggyos térdnadrágból és tollas kalapból állt), ezt III. Károly tette kizárólagossá, de a tisztek már Mária Terézia alatt lehetőséget kaptak arra, hogy az uniformisukban jelenjenek meg. A merev spanyol öltözék viselését végül II. József szüntette meg.

¹⁸ Flórián 2009: 137.

¹⁹ Klaniczay 1982: 9.

²⁰ Vö. Townson 1797: 89–90, 152. Ahogy arról a magyarországi mineralógiai körútja során 1793-ban Budát is felkereső Townson útleírása is tanúskodik. Az angol utazó beszámolt arról, hogy három évvel a nemesség felbuzdulása után is elevenen éltek a köztudatban az 1790-es év emlékei. Townson a külsőre katonákra, huszárokra hajazó vidéki magyar nemesek öltözetéről ugyanúgy megemlékezett, mint a német ruha és a németek elleni egykori dühös kirohanásokról.

²¹ Tompos 2005: 25.

azokat, akiknek legkisebb német ruhájuk volt is megtámadván, mind leszaggatták, hasogatták róluk.²²

A viselettörténeti kutatások a tárgyi anyagban a magyar (eredetileg keleties) jellemzők mellett nyugati (francia, német, olasz) hatásokat is kimutatnak és általában a divatok lassú és organikus változásáról beszélnek.²³ Ennek ellenére a magyar nemzeti viselet toposza az 1790 körüli politikai diskurzusokban úgy jelenik meg, mint radikális szakítás a józsefi korhoz kapcsolt idegen eredetű divatokkal. Azt, hogy a magyar ruha politikai jelentőségét és németellenes konnotációit mennyire komolyan vette 1790-ben is a vármegyék nemessége, mi sem mutatja jobban, mint hogy egyes vármegyékben az akasztófa alá hordott földmészi iratokkal együtt német ruhák és kalapok is máglyára kerültek.²⁴

A magyar nemesi mozgalom²⁵ 1790-91-ben egy korábban már létező tárgyi és irodalmi-politikai tradíció elemeit felelevenítve és eszményítve alkotta meg a magyar viselet ideáltípusát. A tárgyi hagyományt a 16–17. században a keleties elemekkel dúsuló magyar férfiviselet jelentette, amelyből még hiányoztak a 18. századra jellemző nyugati (német és francia) hatások.²⁶ Az irodalmi hagyományt a politikai gondolkodásnak az az iránya jelentette, amely különösen II. József trónra lépésétől erősödött meg és a luxussal szembefordulva a régi világ természetes egyszerűségét és szabadságát dicsőítette. Az 1770-es évek végén született episztoláik tanulsága szerint Ányos Pál, Barcsay Ábrahám, Kreskay Imre és Orczy Lőrinc költészetében kiemelt szerepet kapott a luxus és a vele szembeállított vadság problémaköre. A hetvenes évek elejétől Orczynál, de később fiatalabb kortársainál, Ányosnál és Barcsaynál is lejárásodott a fényűzés dicsőítése felől az egyszerűség, az ősi nemesi-nemzeti értékek méltatása felé tett fordulat. Hármójuk közül Ányos Pál, valamint a pályakezdésétől következetesen a vitézi erényeket dicsőítő Kreskay írt a legrészletesebben, paradigmaticus érvénnyel a magyar viseletről.

Ányos a nemzeti viseletről alkotott véleményét *A' Régi Magyar Viseletről...* című versében és a hozzá tartozó *Gondolataim erről a' tárgyról* című szövegében fejtette ki. A vers a nagyszombati egyetem mikrokörnyezetében született és Ányos az ottani diákságról alkotott lesújtó véleményét fogalmazta meg benne. A diákok erkölcsi hanyatlásáról már a hetvenes évek végén episztolában tudósította Barcsay Ábrahámot, ám kritikája részletes kifejtéséhez csak 1782-ben jutott el. A költemény azért különösen fontos, mert a partikuláris helyzet fölött érzett

²² Rettégi 1970: 425. A „koczperd vagy koszperd”: vékony, rövid dísztőr. Itt idegen (német) eredetű fegyverre utal.

²³ Tompos 1999: 245–253.

²⁴ Marczali 1907: 47–48.

²⁵ Benda 1978: 64–104.

²⁶ Gerelyes–Tompos 2008: 429–431. A kora újkori magyar férfiviseletek alakulása szorosan összefüggött a keleti hatással és a törökökkel való kulturális érintkezéssel is ez a keleties jelleg erősödött. A 17. század a magyar viselet fénykora, akkoriban a magyar ruha mentéből, dolmányból, szűk nadrágból, csizmából, rövid ingből és süvegből állt. Később a nemzeti viselet alakulásában nyugati hatások is érvényesültek, ám a 17. században kialakult formavilág díszruhaként konzerválódott.

felháborodáson túl általánosabban és elméletileg is megalapozottan érvelt a viselettel kapcsolatos kérdésekben. Ányos központi toposza a magyar viselet és az idegen ruha ellentéte, amely az egyszerű – természetesen a magyar – öltözetet az erkölccsel és különösen a mértékletesség erényével kapcsolta össze. A viselet egyszerűsége a nemesi nemzet jólétének morális előfeltételévé vált:

„Együgyű öltözet tsinos tisztasággal,
Mértékletes élet, igaz jámborsággal,
Erkölsők szállása, nem pedig gögösség
Mellyet vétek követ, ’s végtére szegénység.”²⁷

Ezzel az „együgyű” ruházattal Ányos az elpuhultságot és erkölcstelenséget képviselő ruhadarabokat állította szembe. A vers szerint ezek külföldi hatásra terjedtek el az ifjúság körében és alapvetően idegenek a magyarságtól:

„Nem kedvel az Erkölts szagos keszkenőket
Pipes ruházatot nyakakon kendőket.”²⁸

Az „együgyűségről” alkotott elképzelés Ányos költeményében konkrét ruhadarabokban is testet öltött. A vers tanúsága szerint Ányos úgy vélte, hogy a magyar nemesség hagyományait és jellemét a „nagy ezüst gomb, párdutzok bőrével” fejezi ki adekvát formában. A párduc különösen erős szimbólumnak számított a kor más szerzőinél is,²⁹ a 19. század elejére pedig a magyarok elődeire vonatkoztatva bevett történeti toposzá vált, annak ellenére, hogy a források a ruhadarab kora újkorinál régebbi eredetét nem igazolták. Ennek a ruhadarabnak a kor köztudatában betöltött szerepét erősíti, hogy a Mária Terézia által felállított magyar nemesi testőrség uniformisának is része volt a párducbőr kacagány, amelyet a 18–19. században készített ábrázolások is dokumentáltak. Az 1790-es koronaőröket bemutató leírások és metszetek szerint a Zala vármegyei bandérium főtisztjeinek „vállaikon pedig párdutz bőr függött.”³⁰

Ányoséhoz hasonló véleményt olvashatunk egy, a szakirodalom által Kreskay Imrének tulajdonított versben, amely szerint a megromlott ifjúság

„Sőt az olly szokásban még negédeskedik,
Ez uj pépességgel tzufolva kérkedik.
Aszszonyi gyöngeség férfi öltözetben
Inkább uralkodik mint maga nemében.”³¹

²⁷ Ányos 2012a: 300.

²⁸ Ányos 2012a: 299.

²⁹ Horvát 1837: 11; Dávidházi 2001.

³⁰ Decsi 1792: 331.

³¹ Kreskay 2012: 142.

Kreskaynál a „pipeskedés” és az idegen divatok majmolása az ifjak és rajtuk keresztül a nemesi társadalom „asszonyi” elpuhultságához vezet:

„Ujjulnak ezek-közt ruhák, és szokások,
 Proteus módjára majd minden nap mások.
 Ez itt köntösével Frantziát majmozza,
 Az, az Anglus tsuhát uj módiban hozza.
 Ez Lengyel, az Űrmény, ennek fele Magyar,
 Fele Spanyol vagy mi nemzet, tudja patvar.”³²

Ányos az egyszerűségnek egy speciális, ám a magyar eszmetörténetben a 18–19. század fordulóján elterjedtnek számító értelmezését fogalmazta meg, amely szervesen illeszkedett a fentebb már említett spártai típusú plutarkhizmus hagyományába. Ennek középpontjában az az elképzelés állt, amely – ebben az esetben a viseletre nézve – a magyar nemes külső és belső tulajdonságait azonosította az idealizált spártai-római polgárral és annak erényeivel. A két ókori köztársaság, Spárta és Róma azonos oldalon állva az egyszerű, mértékletes, harcias és hazafias antikvitás örökségét testesítette meg.³³ Ányos költeményében részletesen kifejtette, hogy mit ért a spártai ideálon:

„O! Szerentsés Spárta Likurgus atyáddal
 Ki mennyei lelkét közlötte hazáddal,
 Nem hortad te szomszéd Nemzetek ruháját,
 Azért követted ugy Őseid példáját.”³⁴

Az ezen a módon elképzelt nemzeti öltözet egy olyan kifelé zárt társadalom képét vetíti elénk, amelyben a külföldi divatok eleve idegenként és a politikai közösségre nézve veszélyforrásként jelennek meg. A vers egyik lábjegyzete a nemzeti viselet válságának megoldásaként egy olyan követelésnek is hangot ad, amely 1790-ben tett szert igazán jelentőségre: „Likurgus 6dik Törvénye arról szól, hogy még az idegen ruházatot készítő mesteremberek is tiltassanak el Spártától. Melly hasznos törvény!”³⁵

Némiképp mérsékelhette a költemény meglehetősen radikális mondanivalóját, hogy Ányos sem gondolta azt, hogy a magyarságnak örökre meg kellene maradnia a vadság és a harciasság ősi állapotában. Rövid eszmefuttatása szerint az alapvetően egyszerű és természetes erkölcsök eszményének fontossága ellenére „idvességés dolog, a’ vadságot, szilai szokásokat minden nemzeteknél ki irtani”. Ugyanakkor úgy vélte, hogy „ennek a’ fényes oknak színe alatt szokták a’ Nemzeteket régi viseletekből ki vetköztetni, mintha külömben jámborok

³² Kreskay 2012: 142.

³³ Rawson 1969: 142.

³⁴ Ányos 2012a: 299.

³⁵ Ányos 2012a: 300.

nem lehetnének”.³⁶ Ányos a korabeli romlottságnak egy Barcsayék moralizáló epizstoláinál kevésbé pesszimista értelmezését adta, amely szerint a „jámборság” állapotának elérése a civilizálódáson keresztül az ősi öltözet megőrzésével is lehetségesnek tűnt.

Szembevetendő, hogy Ányos a mintaként tekintett spártai polgárt még nem mint harcost, azaz „vitét”, hanem mint (állam)polgárt emelte példaként a nagyszombati diákok és a magyar nemesek elé. Az 1790 körül született szövegekben, de különösen az 1789-es török háború és később az inszurrekciók apropóján írt röpiratokban ez gyökeresen megváltozott. Kreskay már idézett *Magányos Gondolatában* a hangsúly a polgárról a harcosra került át, így jobban érvényesülhetett a republikanizmus nyelvéből következő hanyatlástoposz is. Meglepő, hogy a romlás ebben az esetben nem került összefüggésbe a visszavonással. A magyarok „hajdani fényre” a hosszúra nyúlt békés időszakokkal és az annak következményeként elharapózott „módival” kopott meg: „Győződelmes fegyvert mivolta let-tetted, / Nevednek majd minden fényét elvesztetted.”³⁷

Édes Gergely 1793-ban megjelent *Enyelgéseinek* egyik darabjában (XXXIII.) Ányoshoz és Kreskayhoz hasonlóan, alapvetően a republikánus nyelvet használva szólalt meg egy 1786-os élménye kapcsán. A költemény a magyar nők idegen divatokat követő magatartását kárhoztatta:

„Hogy múlton-múlnak Magyarink, hogy végre
fajúlnak,
Más idegen puha vér, hogy velek egygyüve fér.
Haj! Magyarom, vigyázz; mivel így leszél egy-
szer egész váz,
Míg idegen tsalogat, eggyyszer igába fogat.”³⁸

A „hazáért küzdő daliás vitéz” eszményével szemben itt is a dicső ősoktól elfajzott utódok képe rajzolódik ki.³⁹ Az Édes által vizionált elkorcsosulás a bevett sémák szerint egyszerre vonatkozik a közösség erkölcsi és politikai, sőt, biológiai állapotára is. A korábban idézett szövegekhez képest Édes Gergelynél megjelenik egy új, *par excellence* politikai veszély is. A nemzeti öltözetek elhagyásának és külföldi divatokkal történő felcserélésének nem csupán a belső elpuhultság és a hajdani dicsőség elhalványulása lehet a következménye, de ezeken keresztül az idegenek uralma, a zsarnokság is. Az idegen pompa és vér hatására a nemzetet fenyegető elpuhultság ellenszerét Édes is a magyar viseletben találta meg:

„Járj nosza gondosbann, járj hát Magyarom magyarosbann,
Vérdet el-ne hibázd; rossz ha van aba, ki-rázd.

³⁶ Ányos 2012b: 301.

³⁷ Kreskay 2012: 142.

³⁸ Édes 1793: 34.

³⁹ Vörös 1992: 214.

Tartsd-meg ama' Virtust, Óseidről rád maradot
 juszt,
 Mellyel hírt 's nevet ők voltak örülve nyerők."⁴⁰

A NEMZETI VISELET 1790–91-BEN: AZ ŐSI ALKOTMÁNY ÉS A SZKÍTA ESZMÉNYEK

Az 1790-es évvel és a korona Budára szállításával, majd II. József halálával és az országgyűlés összehívásával alapvetően megváltozott a politikai helyzet. A nemzeti viselet, az idegen divatok és a hanyatlás közötti összefüggéseket 1790-ben a republikanizmus nyelvén (is) megszólaló Kazinczy Ferenc foglalta össze a legalaposabban. Az 1790-es évet megelőző időszakot egy hanyatlástörténeti narratívába illesztette be, melynek elsősorban a köztársaság kori Róma bukása szolgált mintául, és amelyben összekapcsolta a spártai plutarkhizmus érveit az ősi alkotmány beszédmódjával. Az elkorcsosult politikai közösséget a „nap-paizsok alatt, le-vontt süvegekkel, fel-tornyozott hajjal, tarka strimfliben” sétálgató „el-aszszonyosodott, el-puhúltt Nép[pe]l” azonosította.⁴¹ Az idegen befolyás veszélyei Kazinczy szerint 1790-ben, részben a korona Budára érkezésének köszönhetően tudatosodtak az egész nemesi nemzet számára:

„az Egyenetlenség, Versengés, a' külföldi Asszonyok, öltözet és szokás, a' Spártai mértékletességtől – miért Spártai? – a' Magyar mértékletességtől való el-távozás olly közelyire ragadta végső el-pusztulásához Hazánkat, hogy még neve el-törlésétől is méltán retteghetett.”⁴²

A fiatal Kazinczy levelében az idegen divatok követését a visszavonás⁴³ széles körben használt toposzával kapcsolta össze, úgy, hogy a kor nemessége elé mérceként a spártaiakhoz mért magyar mértékletességet állította követendő példaként.

A spártai plutarkhizmus beszédmódjának már korábban is nagy népszerűségnek örvendő toposzait két másik beszéd-, illetve érvelésmód megerősödése egészítette ki. A korona Budára hozatalával egyrészt az ősi alkotmány melletti érvelés hódított tért különböző formákban, másrészt a spártai-római polgár és a magyar vitéz ideálja mellett megerősödött a szkíták romlatlan erényeire való hivatkozás is.

Az alkotmány helyreállítását ünneplő patriotizmus szótárában⁴⁴ a szülőföld szeretete a jogi-politikai intézményrendszer, az alkotmány változatlan megőrzésével,

⁴⁰ Édes 1793: 43.

⁴¹ Kazinczy 1892: 81.

⁴² Kazinczy 1892: 84.

⁴³ Bíró 1994: 192–193.

⁴⁴ A *patria*, amely alapvetően a magyar korona alattvalóira vonatkozott, bizonyos tekintetben szélesebb értelmű, mint a *natio Hungarica* fogalma (Péter 1998: 66).

illetve helyreállításával kapcsolódott össze. A patriotizmusnak ez a formája, ahogyan azt már többek között Csetri Lajos és Bíró Ferenc is kimutatta, a korban nem járt szükségszerűen együtt sem az udvarellenességgel, sem pedig a spártai típusú plutarkhizmusra jellemző militarizált erény és közösségfogalom dicsőítésével.⁴⁵

A józsefi kor alkotmányos válságát megszüntető restitúció mindenekelőtt a hazatért koronában testesült meg a kor politizáló rétegei számára. Az 1790-es év elején azok is az apológia és a lelkesedés hangján szólaltak meg, akik aztán az év második felére, a banderisták budai szereplése és a magyar divattal kapcsolatos túlzásai miatt már egyre szkeptikusabbá váltak. A fiatal Csokonai például, aki az 1790 nyara és novembere között írt *A' Bagoly, és a' Kótsag* című politikai áttal dialógusában a kócsagtoll szimbólumán keresztül⁴⁶ már keményen kritizálta a nagy mértékben a külsőségekre építkező nemesi ideológiát, 1790 márciusa körül a „hajdani gyász” állapotát a korona visszatérével felváltó „Magyar Hajnalt” ünnepelte.⁴⁷ A „Magyar Hajnal” az ősi alkotmány és a *concordia*, a társadalmi harmónia visszaállítását is jelentette.⁴⁸ Ezt szentesítette később jogilag a koronázás és a Lipót által kiadott diploma is. A gondolat, hogy az alkotmány restitúciója a korona hazatérése révén szimbolikusan már 1790 elején megvalósult, a történeti-jogi alapokra hivatkozó (eredetközösségi) rendi nemzettudat mellett az államra (államközösségi), illetve a nyelvre (hagyományközösségi) építő nemzetfogalmakkal összefüggésben is megjelent.⁴⁹

Az ősi alkotmányra hivatkozó patriotizmus a nemzeti viselet változatlan megtartásában a rendi alkotmányos intézményrendszer fennmaradásának fontos garanciáját találta meg. Ennek biztosítására két elképzelés is megfogalmazódott 1790-ben. Egyrészt megjelent az igény, melyet már a nyolcvanas évek elején Ányos Pál is megfogalmazott, hogy az idealizált magyar viseletet, egyfajta ruharendeletként, törvény által is szabályozzák. Másrészt sokan a koronaőrző banderistáknak a politikai közösségre tett hatásában látták a nemzeti öltözetet és azon keresztül az alkotmányt megőrizhetőnek.

A szabályozásra az országgyűléssel potenciálisan lehetőség is kínálkozott. Gvadányi József terjedelmes országgyűlési röpirata utolsó néhány oldalán intézett ez ügyben felhívást a diétához:

⁴⁵ Bíró 1994: 298–300. Bíró Ferenc irodalomtörténeti narratívájában Gvadányi politikai versei a dinasztiahoz hűséges, „konzervatív”, toleráns „hungarus mentalitás” egy változatát képviselik. Gvadányi magányos figuraként tűnik fel, aki – maga is a nemesi kiváltságokat védelmezve – „nem kevésbé élesen polemizál a nemzeti viseletet végre magára öltő nemesség politikájával”. Az identitás elsődleges kritériuma a grófnál tehát nem a „nyelv”, hanem a viselet komplex jelrendszere. Ugyanakkor ez nem zárta ki azt, hogy a kortársak Gvadányi munkáit például a spártai plutarkhizmus keretében értelmezzék.

⁴⁶ Csokonai 1990: 12. A Budára sereglett ünneplő nemesek „kevelységre, és haszontalan fitogtatásra hordozzák kalpagjokon”.

⁴⁷ Csokonai 1975: 65.

⁴⁸ Nelson 2006: 197.

⁴⁹ A korabeli nemzetfogalmakhoz lásd: Debreczeni 2009: 222–225; S. Varga 2005: 160–161.

„Madárt nem esmérjük máskép, tsak tollárúl,
 Ki micsoda nemzet, láttyuk gúnyájárúl,
 Ne járjon magyar úgy, ki mint cittront árúl,
 Nemzetem Törvényt tégy, kérlek, a' ruhárúl.”⁵⁰

A Miller Jakab Ferdinánd, a nagyváradi jogakadémia tanára által írt német nyelvű röpirat egy magyarul nem beszélő, ám a nemzeti viselet politikai jelentőségét felismerő és propagáló nemesasszony gondolatainak keresztül jutott arra a konklúzióra,⁵¹ hogy a kérdésben törvényt kell alkotnia a magyar országgyűlésnek is, hogy a nemzet viseletét további évszázadokra megtarthassa. A röpirat Svájc, azon belül pedig az erényes katonai köztársaság mintájaként elhíresült Bern rendelkezéseire hivatkozott.⁵² A pamflet konklúziója szerint, amennyiben a magyarok visszafogadják nemzeti viseletüket, a patriotizmus a vallásba, az alkotmányba és a szokásokba is szorosan belefoglalódik majd, hasonlóan az ókori görögökhöz és rómaiakhoz.⁵³ A szöveg mondanivalója beleillett az idealizált spártai-római erényekről beszélő radikális korabeli elgondolásokba is, azzal, hogy érintkezett a spártai plutarkhizmus beszédmódján megfogalmazott nemzetkarakterológia jellemző toposzaival. Ugyanakkor jól látszik az is, hogy Miller – Gvadányihoz nagyon hasonlóan – egyrészt a mindenkori uralkodóhoz lojális, másrészt az ősi alkotmányt tiszteletben tartó és megőrizni kívánó dinasztikus patriotizmus beszédmódján szólal meg. A Miller által megszólaltatott fikatív, magyarul nem tudó, ám magyar ruhát öltő nemesasszony a pozsonyi koronázáson nemzeti díszöltözetben megjelent magyar nemesség Lipótra tett hatásától várta a törvény szentesítését.

A szabályozás óhaja 1790 végén teljesülni látszott. A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* beszámolója szerint már az országgyűlésen is komolyan szóba került, hogy a magyar ruházatot törvénnyel tegyék kötelezővé a nemesek számára: „A' Magyar öltözetet tárgyzató végzésnek ide megy ki az értelme: hogy a' mind két nemén lévő Magyar Nemesség, főkép' a' kik tisztségeket viselnek, *ezentúl is* a' nemzeti köntöst viseljék.”⁵⁴ [Kiemelés az eredetiben – N. Á.] Az ilyen irányú törekvések ellenére még ugyanezen év telén eldőlt, hogy a magyar viselet kérdése nem szabályozható törvényi úton, hiszen a „Ferencz trónörökös [...] elnöklete alatt tartott tanácskozásban nagyon udvariasan kimondták, hogy a király megmutatta, mennyire szereti a magyar ruhát, de nem a ruha, hanem az erény teszi a nemzetet [...]”⁵⁵

Az ősi alkotmány megtartásának másik garanciáját sokak számára a vármegyei nemesség elitjét képviselő koronaórző bandériumok jelentették.

⁵⁰ Gvadányi 1791: 288.

⁵¹ [Miller 1790]: 13–14.

⁵² Kaposy 2002: 227–236. Érdemes ezt összevetni Montesquieu-nek a magyar nemesség körében sem ismeretlen, *A rómaiak nagysága és hanyatlása* című munkájában található hivatkozással, amely szerint Bern „egy olyan köztársaság, amelyet szinte senki sem ismer, és amely csendben, titokban, napról napra erősebbé válik.” Montesquieu 1975: 87–88.

⁵³ [Miller 1790]: 15.

⁵⁴ *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1790. 3. 695–696.

⁵⁵ Marczali 1898: 532.

A bandériumok megjelenésében nagy szerepet kapott a nemzeti viselet, ruházatokban meg kellett jelennie a megye színeinek.⁵⁶ Az egymástól anyagában, színében, a tarsolyokon feltűnő jelképeiben (például a varangy vagy a bagoly mint az örökös szimbólumai) különböző vármegyei díszruhák pompája a nemesség politikai identitásán túl a vármegye, illetve a vármegyei nemesség gazdagságát és státusát is igyekezett kifejezni. A koronaőrző seregek tagjai kizárólag nemesek lehetek, Pest megye például kifejezetten megtiltotta, hogy „más mint nemes járhasson égszín ruhával, feketével, aranyos gombbal és övvel”.⁵⁷

A közösséget a szokásaiban és intézményeiben konstituáló⁵⁸ ősi alkotmány helyreállításának szertartásos aktusát a vármegyei koronaőrzők reprezentálták, akiket így magasztalt egy korabeli alkalmi költemény:

„Titeket ó Magyarok méltó maradékaik a' kik
 Ősi ruhát, ígét, szívet meg tartotok, és még
 Más dísz-t-is. 'S ugyan adjon elé énnékem az,
 a' ki
 Meg veti ezt, olyly öltözetet, melyly szebb
 legyen ékesb
 Pompásb, és kényesb mint a' magyar öltözet.”⁵⁹

Baróti Szabó Dávid az abaúji koronaőrzőket üdvözölve ehhez nagyon hasonlóan fogalmazott:

„Meg-jött Szent Koronánk, és vele viz' a-jött
 A' vóltt régi szokás, nyelv, ruha; viz' a jött
 A' már számkivetett víg öröm.”⁶⁰

A bandériumokat dicsőítő alkalmi versek nagy részében a koronaőrzőknek nem csupán a szűk értelemben vett ősi alkotmány, a *Tripartitum*hoz fűződő hagyomány, a *Titulus Nonus*ban⁶¹ rögzített arany szabadságok visszaállítását tulajdonították. A banderisták a nem kevésbé ősi nyelvet és viseletet is visszahelyezték a jogaiba. Molnár János *Erdélyi Kárméntája* az ősi alkotmány fundamentumát

⁵⁶ A 33 vármegyéből verbuválódott 30 nemesi bandérium díszöltözeteiről már 1791-ben megjelent egy viseletalbum: *Abbildung* 1791. Decsy Sámuel könyvében a banderisták egyenruháiról nemcsak illusztrációk, de rendkívül részletes leírások is találhatóak: Decsy 1792. A vármegyei uniformisok szűk mentéből, süvegből, ún. magyar nadrágból, kamizolból (egyfajta alsókabát), általában színes csizmából álltak, ehhez járult a hímmet tarsoly és a kard.

⁵⁷ Marczali 1907: 45.

⁵⁸ Szijjártó 2005: 42.

⁵⁹ Versek 1790: 6.

⁶⁰ Baróti Szabó 1802b: 79. Vö. még: Virág 1790 és *A' Magyar az ő Köntösében* c. verssel. *Magyar Kurir*, 1790, 6, 88–90.

⁶¹ A Hármaskönyv I. részének 9. címe, amely a nemesek sarkalatos jogait tartalmazta.

– a harci erényekre utaló tőr motívumával kiegészítve – szintén a nemzeti viselet, nyelv és szív hármasságában látta:

„Szittyai Klára, tőlünk függ
A' Magyar Szerentse:
Eleink, öseink Képeket
A' szemünk tekintse:
Szív, ruha, nyelv, tőr együtt jár”.⁶²

Baróti Szabó egyenesen Orczy Lászlóban, a bandériumok fővezérében látta az alkotmány megmentőjét:

„Régi
Törvényünknek erőss vis' a-hozója valál.
Bé-vezetéd ezután Magyar Öltözetünköt-is. Hozzád.
Már Nyelvünk folyamik. Jaj! beteg; Orczi, segítsd:
Hogy kül' bel' díszét ismét jó karba vezetvén,
Mondhasd: haldoklott a' Magyar; általam, él.”⁶³

A versben Baróti is megfogalmazta azt az igényt, amely az alkotmány megőrzését többek között – társadalmi vagy törvényi nyomásra – a viselet szabályozásán keresztül vélte elérhetőnek. Kazinczy, aki bár már ekkor sem tulajdonított kizárólagos jelentőséget a nemzeti karaktert kifejező nyelv-ruha-szokás hármasságnak, az ősi alkotmányhoz kötődő érvelésmódot 1790-ben a spártai plutarkhizmus toposzaival vegyesen alkalmazta. A következőket írta a pest-budai közhangulatról Próney Lászlónak:

„tudom, hogy ezek a' külső jelenségek nem tsalhatatlan jelei annak, a' mit mutatnak: de ki ne fakadozzon öröm-sikoltozásra, midőn el-rontsoltt, el-taposott Nemzetünk ismét fel-emeli a' porból fejét, és vissza-vévéen Nyelvét, ruháját és szokásait, az lesz, a' mik ditső Eleink voltak [...]”.⁶⁴

Az ősi alkotmányra, illetve a jogközösségre hivatkozó patriotizmus mellett az 1790-es év a nemesi politikai közösség tagjait harcias ősi népekhez hasonlító érvelés, a szkítizmus virágkora is volt.⁶⁵ A republikanizmus nyelvén fennhangoztatott politikai szabadság, melyet az erkölcsök természetes egyszerűsége biztosított, követendő példára talált a szkítákban.⁶⁶ A jelenség nem egyedülálló,

⁶² Molnár 2001: 113.

⁶³ Baróti Szabó 1802a: 61.

⁶⁴ Kazinczy 1892: 83–84.

⁶⁵ A Kézaiig visszanyúló hagyomány 18. század végi értelmezéseiről részletesen lásd: Kontler 2011.

⁶⁶ A „Sciták”, illetve a „Szittyiai Magyarok” viszonyát a 19. század elején Dugonics András monumentális történeti munkájában igyekezett tisztázni (Dugonics 1806).

máshol is előfordult a kora újkori és a klasszikus Kelet-Közép-Európában. A lengyel nemesség egy része a 18. században a nemesi köztársaság intézményeit idealizáló republikanizmus nyelvét a rendi *communitas* eredetére utaló szarmatizmus érvrendszerével keverve használta a politikai vitákban.⁶⁷ A konzervatív *szlachta* gondolkodásában kiemelkedő szerepet töltött be a nemzeti viselet (*kontusz*), amely az udvari értékekkel és szokásokkal szembeállítva a vidéki úriembert tette meg a nemesség előjogainak és erényeinek védelmezőjévé.⁶⁸ A szkíták, akiket olykor a szarmatákkal is összefüggésbe hoztak, az európai eszmetörténet fősodra számára a 18. század második feléig (Rousseau-ig) általában a romlatlan, természetes erkölcsök és a pozitívan felfogott vadság utópiáját testesítették meg. A század végétől a civilizálódással, pallérozódással szembeállítva gyakran satirikus kontextusban vagy pejoratívan ábrázolják őket.⁶⁹

Bár már Ányos Pálnál is láthattuk, hogy történtek kísérletek a viseletben is megtestesített szilajság és a csiszolt erkölcsök összeegyeztetésére,⁷⁰ az 1790–91-es évek magyarországi politikai diskurzusaiban a szkíták szinte mindig pozitív példaként jelentek meg. A banderisták díszes uniformisa például Rosenbacher Ferenc kegyes tanítórendi áldozópap versében a romlatlan és harcias ősök képét hívta elő:

„Piros szép kalpagot nagy eszű fejeken
Ég-színű ruhákat nagy lelkű tisztelen,
Tzifra paripákon és rojtos nyergeken,
Azt vélnéd hogy ülnek szép ősid helyeken.
Forr benne *Scyth*a vér, és Nemes tekintet
Meg-maratt benne a Magyar természet.”

Rosenbacher *Örvendetes lantotskájában* azt is kinyilvánította, hogy a pozsonyi koronaörzök kötelessége a nemzeti viselet által jelképezett ősi alkotmányt és a nemesi szabadságokat, akár az életük árán is megoltalmazni:

„Tudod mért van veres Kalpagba szép fejed?
Tudod mért ég színü Pompás öltözeted?
Hogy kész légy érette ontani véredet,
Támoszszad e mellett arany törvényedet,
Ebben a kettőben leled az ügyedet,
Máskép le teheted szép Magyar nevedet.”⁷¹

⁶⁷ Faber 2008.

⁶⁸ Butterwick 2005: 708–709.

⁶⁹ Johnson 1959.

⁷⁰ Ányos 2012b.

⁷¹ Rosenbacher 1790: 6, 15.

Talán Nyitra vármegye egyik 1790. évi körlevele fogalmazta meg a legnyilvánvalóbban a bandériumok szerepével kapcsolatos értelmezések alapproblémáját. A szöveg a szkítáknak tulajdonított szokásokat és társadalmi berendezkedést a nemesi szabadságok és a vármegyei nemesi demokrácia előképeként értelmezte:

„A szkithák szigorú élet s nevelési módja hajdan megrettenté vala Európát. De elenyészik ezen erő, midőn a nemzet idegen népek viseletét, erkölceit majmolja; midőn egyedül színi játékokra, zenére, a társalgás élveire ügyelve, a szabadságot és törvényt elfeleli; midőn az erő rövidségére tulságosan mívelődni vágyván, nevetség tárgyává leszen. [...] Elhagyván tehát a puha életmódot, térjünk vissza az ősi; gyakoroljuk magunkat az erényben, és férfiakká leszünk, kik megérdemlik, hogy a megnyilando országgyűlésen ne csak meghallgattassanak, hanem kívánataikat meg is nyerjék; leszünk a hazának s az új fejedelemnek védoszlopaivá.”⁷²

A körlevél szerint a nemzeti viselet és az erkölcsök tisztasága garantálhatta volna az ősi alkotmány változatlan megőrzését. A nemesi vármegye és polgára, a pozitív szabadságait és harci erényeit aktívan gyakorló nemes utópiája nem hagyott teret a két rivális értékrendszer kibékítésére.⁷³

A főként republikánus jelszavakkal fellépő banderisták a röpiratok és beszédek tanúsága szerint készek lettek volna vérüket ontani a rendi nemzetért és az ősi alkotmányért, ezt a ruhájuk vörös színe jelképezte, hasonlóan a Rosenbacher-féle üdvözlővershez. Érveikben az antik köztársasági erények felelevenítését hangsúlyozták, a középpontban a fegyverhasználat és -birtoklás jogával.⁷⁴ A Heves és Külső-Szolnok bandériumait vezető Orczy József éppen ezen a nyelven szólalt meg a koronaörzökhöz intézett szövegében:

„A hazánkhoz tartoztunk különös fedhetetlen hívességgel, annak boldogulását és törvényeinknek állandóságát, hogy véreinkkel is készek vagyunk védelmezni, ezen ruházatunk is bizonyos jelensége, midőn veres színünk példázza, hogy vérünket hazánkért, törvényes szabadságunkért kiontani készek vagyunk; a fekete pedig azt, hogy haláltól sem irtózkodunk; arannyal azért kívántunk tündököltetni, hogy az legtisztább adománya a föld gyomrának, szinte olyan próbát kiállhatóvá tegyük hazánkhoz vonzó szívünket.”⁷⁵

A jegyzőkönyv szerint a hallgatóság ebben a beszédben látta „visszatérni hajdani hadverőinknek szokását, midőn t. i. az ütközet előtt nyomós és nemzetünkhöz alkalmazott szavakkal seregeiket nagy cselekedetekre fölgerjesztették [...]”⁷⁶

⁷² Horváth 1873: 9–10.

⁷³ A probléma más formában és gyökeresen különböző történeti kontextusban a kora újkor nemessége számára is meghatározó volt. Vö. Bitskey 2006.

⁷⁴ Pocock 1997: 239.

⁷⁵ Napló 1881: 337.

⁷⁶ Napló 1881: 339.

VITA A KORONAŐRZŐ BANDÉRIUMOK ÖLTÖZETÉRŐL

Míg a korona hazahozatalát és a helyreállított ősi alkotmányt egyöntetű lelkesedéssel ünnepelték a kortársak,⁷⁷ addig a nemzeti viselet divatját, a koronaőrzőket és ünnepi öltözetüket ellenézés is fogadta. A bandériumoknak és a nemzeti viselet divatjának két legalaposabb kritikusa egyrészt a „királyi koronánknak mennyei eredetéről koholtatott hazug” hírekkel monumentális értekezésben leszámolni kívánó Decsy Sámuel, másrészt a *Mindenes Gyűjtemény* szerkesztője, Péczeli József volt.

A magyar viselet divatját és a korona hazatérését egyébként lelkesen ünneplő⁷⁸ Péczeli József lapja hasábjain már 1790-ben élesen kritizálta a Budára sereglő banderistákat:

„Sok levelekből értjük, melly pompás öltözetekben mentek légyen Budára a' Pest, Heves, Nograd Vármegyei Nemes Urak a' Koronának őrzésére. [...] Hát azt ki írhatná le, melly nagy költséggel készülnek a' Mágánások 's Nemes Urak a' Juniusnak 6-dikán bé-állandó Ország-gyűlésére? Némellyeknek száz két száz ezerben fog állani köntösök, 's egy hintóbéli lovaik. – Mind jó ez is Nemes Haza! de még is jobb volna, ha annak a' sok száz ezernek, mellyet drága posztókért 's paszamántokért adunk, 's mellyel tsak az idegen Kalmárokat gazdagítjuk 's Hazánkat szegényítjük, tsak egy tized részét arra fordítanánk, a' mi Hazánknak nem egy két hónapig tartó fényes pompát, hanem örökös ditsőséget szerezne.”⁷⁹

Péczeli a csinosodás nyelvére jellemző ökonomista érvelés segítségével kárhoyzhatta a nemesi pompát. Ebben az argumentációban az az elképzelés is benne rejlik, amely a különböző népek, nemzetek sikerességét a gazdasági fejlettség állapotától teszi függővé. A csinosodás nyelvében kiemelkedő szerepet tölt be a kereskedelem. Az emberi nem története ebben a felfogásban stációk sorozata, amelyeken végighaladva az emberiség (illetve az egyes népek) a vadság állapotából az erkölcsök, szokások finomodásával, a kereskedelem előtérbe kerülésével a társiaság, a csinosság állapotába jut el.⁸⁰ A kereskedelem és a nemzet boldogságának összefüggése egyéb témák kapcsán is gyakran feltűnt a *Mindenes Gyűjtemény*ben, elsősorban a jezsuiták könyvismertető folyóirata, a *L'Esprit des Journalistes de Trévoux* recenziói fordításaiban.⁸¹

Decsy Sámuel két évvel az események után megjelent, koronáról szóló könyvében összevetette a hajdani bandériumokat az 1790. év koronaőrzőivel.

⁷⁷ Lásd például: Dugonics 1883: 61–65.

⁷⁸ Lásd *A' Magyar Koronához* című költeményét: *Mindenes Gyűjtemény* 1790. III. 279–283.

⁷⁹ *Mindenes Gyűjtemény* 1790. 104–105.

⁸⁰ Erről lásd: Takáts 2007: 19.

⁸¹ Penke 2000: 194.

A hajdani banderisták a

„váratlan ’s kedvetlen vendégekkel szállottanak szembe; ezek pedig kedves és sziv szakadva ohajtott kintseknek szemlélésére gyülekeztenek öszve – Amazok a’ Márs vérrel párolgó piatzára szállottanak ki; ezek pedig honnyai királyainknak ditsőséges lakó helyén gyüllötenek fel – E’s így olly szembe ötlő külömbség volt a’ hajdani Bandériumok és ezen korona őrizetére rendeltett nemes seregek között, mint a’ fekete és a fehér szín között.”⁸²

Decsy ugyan az 1790. évi jelenségek történeti kontextusba ágyazásával nyilvánvalóvá tette a bandérium intézményének funkcióváltását, ám azt is hangsúlyozta, hogy az összevetéssel nem volt célja megsérteni a nemesi koronaőrzőket, akik mégiscsak méltóak arra, hogy helyet kapjanak a nemesség történeti emlékezetében. Az egyenruhák elkészítésének, illetve a banderisták elszállásolásának költségeit illetően nem hallgatta el ellenérzéseit:

„ha a Királyi koronánknak őrizete, három ’s négy esztendeig így tartott volna, sok Vármegyéknek és virágzó familiáknak kólduló botra ’s tarisznyára kellett volna szorúlni”.

Majd egyértelműen a díszes magyar ruhák túlzásba vitt divatját veszi célba:

„Jó és ditsiretre méltó volt nemes hazánkfaiban a’ köz jó mellett való buzgoság, de ártalmas az öltözetben való bujálkodás, hasonló a’ testben esett fenéhez, a’ melly mind inkább inkább nevededik, ’s érezhetetlenül emészti meg az embert.”⁸³

Decsy nem csupán a mértékletesség erényének fontosságára hívta fel a figyelmet, hanem azt is hangsúlyozta, hogy a külsődleges jelek egyoldalú és túlzásba vitt használata bomlasztó hatással lehet a nemesi nemzet számára.

Decsy koronáról szóló munkájában döntő ponton történt változás a nemzeti viselettel kapcsolatos republikánus érvelésben. A korábbi paradigma, amely a magyar ruhát a spártai-római, illetve szkíta előképeken keresztül elsődlegesen az egyszerűség, a vadság és a romlatlan vitézi erények kontextusában értelmezte, tartahatatlanná vált. Decsy kritikájában bőségesen merített ugyan a republikanizmus nyelvére jellemző divat- és luxuskritikát megfogalmazó érvkészletből, ám azt a szintén republikánus érvekkel operáló vármegyei nemesség ellen fordította. Az egyszerűség öltözetrel kapcsolatban támasztott követelményének segítségével a pazarlásnak a közösséget megrontó politikai és morális következményeit hangsúlyozta ki. Ez két síkon valósult meg. Egyrészt a luxust és a pazarlást okozta korcsosulást gazdasági kontextusba helyezte, másrészt a hanyatlás toposzát az ősi, harci erkölcsök helyett a nyelv és azon keresztül a tudományok, a műveltség hanyatlásaként jelenítette meg.

⁸² Decsy 1792: 1–2, 294.

⁸³ Decsy 1792: 295, 392.

A luxus fogalma két különböző jelentéskörbe helyezve jelent meg az 1790-es évek elejének politikai diskurzusaiban. Egyfelől a csinosodás programjának keretein belül, olyan hasznos dologként, amely pallérozza az embereket, finomítja korábbi vadságukat és kiegyengeti darabos erkölcsüket. Ez a felfogás a keresztény, neosztoikus, illetve a republikánus erkölcsi rigorozitással ellentétben pozitív fényben láttatta az önszeretetet és az önmagunkkal való foglalkozást. Másfelől – a bandériumok öltözetével kapcsolatos diskurzusban – káros pompázásként, amely pazarláshoz, elpuhultsághoz, ezen keresztül az erkölcsök romlásához, végső soron pedig a politikai közösség bukásához vezet. A luxus tehát legalább annyira számított politikai és erkölcsi, mint gazdasági kontextusba helyezett fogalomnak.⁸⁴

A pazarlás és a mértéktelen pompa gazdaságilag káros hatásainak kiemelése Decsy és Péczeli munkáiban a csinosodás propagandáját szolgálja. A pazarlás megszüntetése, a mértékletesség megteremti az anyagi gyarapodás esélyét, amely aztán dicsőséget szerezhet a nemzet számára. Péczeli ajánlata erre a célra egy francia mintájú „Tudós Társaság” volt, amely elsősorban a magyar nyelv művelésén keresztül teremtett volna lehetőséget a hazafiság erényének gyakorlására:

„Melly bódog lenne Hazánk, ha azok a’ Mágnások, a’ kiknek Diétai pompájok 80. 90. ezerbe felkerül, ’s a’ melly pénz többnyire mind ki megy a’ Hazából, vagy idegen Vendégfogadósoktól nyelettetik-el, tsak harmad részét fordítanak arra, hogy egy Magyar Társaság állíttassék született nyelvünknek gyarapítására, ’s az által egész Hazánknak boldogítására [...]”⁸⁵

Decsy arra tett javaslatot, hogy a vármegyék, a király engedélyével, a bécsi nemesi testőrség mintájára állítsanak fel egy-egy „nemes sereget”. A seregek nem csupán „mindenféle hasznos tudományokban” és a „szép mesterségekben” jeleskedhettek, hanem „az ifjúság nevelésről való tudományban” is elől járhattak volna, hiszen ezek nélkül „senki jó ember, jó hazafi, és jó keresztény nem lehet”.⁸⁶ A tudományok művelésével a nyelvet és az erkölcsöket pallérozó nemesi seregekről alkotott elképzelés nemigen volt összhangba hozható a véráldozat nemesi kiváltságokat (az *aurea libertast*) megalapozó intézményével. Amíg a banderisták és a magyar ruhákba öltöző, ünneplő nemesek egyértelműen a szabadság és hazafiság pozitív és aktívan cselekvő ideáját hirdették, amely a helyzettől függően magában foglalta a katonai erények gyakorlását is, addig a csinosodás programja a „kevély szabadság, függetlenség helyett civilizált érintkezési formákat, nyugodt, derűs együttlétet, csiszolt és udvarias társalgást” teremtett volna.⁸⁷ Decsy és Péczeli a csiszoltság nyelvét a banderistákkal és a nemesség egy részével szembefordítva, a republikánizmus nyelvének elemeivel keverten használta. Ez azt is jelentette, hogy bár az ősi alkotmány védelme és a patriotizmus végig jelen volt az érvelésükben, teljesen elhagyták

⁸⁴ Hont 2008: 379–380.

⁸⁵ Péczeli 1790: 105.

⁸⁶ Decsy 1792: 393.

⁸⁷ Kontler 1997: 188.

a szkítizmusra jellemző toposzokat és a spártai plutarkhizmus harcias erénykatalogusát. Ezzel esetükben kikerülhetővé vált a republikánus nyelv inherensen militáns terminológiája is, amely a vármegyei koronaőröket dicsőítő szövegek nagy részét arra indította, hogy 1790-et ne pusztán a politikai-közjogi változás, hanem a honvédő háború helyzeteként értelmezzék.

* * *

A nemzeti viselet és a banderisták uniformisainak kérdését a kor szerzői legalább két politikai nyelv segítségével próbálták értelmezni. Korábban a ruházatról szóló diskurzusban a republikanizmus nyelvéhez köthető érvelésmódok közül elsősorban a spártai plutarkhizmus számított domináns beszédmódnak. A korona hazahozatala körüli ünnepi aktusok és a bandériumok interpretációjában a republikánus szótár kiegészült az ősi alkotmányra is hivatkozó patriotizmus és a nemzeti karakter szempontjából különösen fontos szkítizmus érvelésmódjaival. A nemzeti viselettel és a banderisták uniformisaival kapcsolatos kritikák jórészt a csinosodás nyelvén szólaltak meg, melyet Decsy és Péczeli a republikánus nyelv egyes elemeinek felhasználásával erősített meg. A republikanizmus nyelve (mint a politika korabeli köznelve), illetve az ahhoz köthető beszéd és érvelésmódok hatékonyan alkalmazhatóak voltak a nemzeti viselettel kapcsolatban, egymástól lényegesen eltérő politikai programok melletti érvelésre is.

Az 1790–91-es évek lelkesedése a nemzeti viselet iránt a koronázással és az országgyűlés végével hamar lecsengett. Virág Benedek, aki egyébként maga is alkalmi verssel üdvözölte 1790-ben Fejér vármegye Budára induló bandériumát, 1793 körül született *Magyar Ódájában* már az ősi alkotmány, a nemzeti viselet és az erények helyreállításával kapcsolatos kudarcok és a nemesi mozgalom bukása felett kesergett:

„Hát mind, a' mire olly nemes
Bátorsággal ügyelt vólt minapon heves
Lelked, már oda van? – vitéz
Scythák vére, mi tsúf bőrbe pipeskedel!”⁸⁸

A nemzeti viselet domináns toposzai azonban nem tűntek el nyomtalanul a magyar politikai gondolkodásból. A divat folyamatos változása ellenére az 1790-ben a különböző politikai nyelvek keretein belül a magyar ruhához társított jelentések időről időre előbukkantak. A 19. század harmincas-negyvenes éveiben, majd az 1850-es évek végétől néhány évig a magyar ruha kérdése ismét a politikai vitákhoz és a nemzeti identitás problematikájához kapcsolódóan jelent meg. Bár az 1790–91-es viseletdiskurzusokban kikristályosodott viseletképek hivatkozási alapként szolgálhattak a későbbi nemzedékek számára is, a klasszikus republikanizmus 18. század végén használt nyelvéhez köthető érvelések eltűntek vagy teljesen átalakultak.

⁸⁸ Virág é.n.: [2].

FORRÁSOK

- Abbildung 1791: *Abbildung der hungarischen edlen Banderisten, wie sie im Jahre 1790 bey Gelegenheit des Landtages in Ofen und Pest, und dann bey der Krönung Seyner Majestät Leopold des Zweyten in Preßburg aufgezogen sind.* Leipzig–Pest–Ofen–Kaschau.
- Ányos Pál 2012a: A' Régi Magyar Viseletről. A' Nagyszombati Nemes ifjúsághoz. In: Labádi Gergely (szerk.): *Barátságos mulatozások. Episztologgyűjtemények az 1770–1780-as évekből.* Budapest, 299–300.
- Ányos Pál 2012b: Gondolataim erről a' tárgyról. In: Labádi Gergely (szerk.): *Barátságos mulatozások. Episztologgyűjtemények az 1770–1780-as évekből.* Budapest, 301–302.
- Baróti Szabó Dávid 1802a: M. B. Orczi László Úrhoz In: Baróti Szabó Dávid: *Baróti Szabó Dávidnak meg-jobbított, 's bővített költeményes munkáji. Második kötet.* Komárom, 61.
- Baróti Szabó Dávid 1802b: Aba-Új-Vármegye' Ünnepe' Napjára Sz. György Hav. 16-dik napj. 1790. In: Baróti Szabó Dávid: *Baróti Szabó Dávidnak meg-jobbított, 's bővített költeményes munkáji. Második kötet.* Komárom, 79.
- Csokonai Vitéz Mihály 1975: Magyar Hajnal hasad [I.] In: Szilágyi Ferenc (szerk.): *Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Költemények. 1. 1785–1790.* Budapest, 65.
- Csokonai Vitéz Mihály 1990: A' Bagoly, és a' Kótsag In: Debreczeni Attila (szerk.): *Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Szépprózai művek.* Budapest, 11–16.
- Decsi Sámuel 1792: *A' magyar szent koronának és az ahoz tartozó tárgyaknak historiája.* Bécs.
- Dugonics András 1806: *Szittyiai történetek.* Pozsony–Pest.
- Dugonics András 1883: Feljegyzései. (Szerk.: ifj. Szinnyei József.) Budapest.
- Édes Gergely 1793: Egy idegen köntösbenn bujálkodó Szerető Széphez 1786-benn; ki a' maga' Nemét Ezópus' szajkója módjára meg-verténn, a' Poétát Magyaros viseleté-benn gyönyörködő szívéért boszszontani nem átalotta. In: Édes Gergely: *Enyelgései.* Pozsony, 31–43.
- [Gvadányi József] 1791: *A' mostan folyó ország gyűlésének satyrico critice való leírása a' mellyet Egy Isten mezején lakó Palócznak színlése alatt írta azon buzgó szívvel bíró Hazafi, a' kinek pennájából folyt ki a' Falusi Nótáriusnak Budára való Utazása.* Lipcse.
- Horvát István 1837: A' Párdutzbórról, mint hajdani Magyar Vitézi Ékességről. *Tudományos Gyűjtemény* 1. 3–12.
- Kazinczy Ferenc 1892: *Levelezése. II.* (Szerk.: Váczy János.) Budapest.
- Keresztesi József 1868: *Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII-dik század végén.* Budapest.
- Kreskay Imre 2012: Magányos gondolat. In: Labádi Gergely (szerk.): *Barátságos mulatozások. Episztologgyűjtemények az 1770–1780-as évekből.* Budapest, 141–142.
- [Miller Jakob Ferdinánd 1790]: *Gedanken über die Nazionaltracht der Frauenzimmer in Ungarn und einige andere Gegenstände wider das berühmte Buch Ninive.* H.n.
- Montesquieu, Charles-Louis de Secondat 1975: *A rómaiak nagysága és hanyatlása.* (Ford.: Szávai János.) Budapest.
- Napló 1881: Márki Sándor (közreadja): A koronaörző nemesek naplója 1790-ből. *Századok* 15. 335–343.

- Rettegi György 1970: *Emlékezetre méltó dolgok 1718–1784*. (Szerk.: Jakó Zsigmond.) Bukarest.
- Versek 1790: *Versek melylyekkel a' tekintetes nemes Zemplén vár-megyei nemesek meg-tiszteltettek midőnn a' szent koronát öröznék Budánn pünkösöd-havábann*. Pest.
- Virág Benedek é.n.: *Magyar Óda*. H.n.
- Virág Benedek 1790: *A' Székes Fejér-Vármegyebéli Nemességhez, mikor a' Magyar Korona ötízésére Budára menne*. Buda.
- Townson, Robert 1797: *Travels in Hungary, with a Short Account of Vienna in the Year 1793*. London.
- Hadi és Más Nevezetes Történetek*, 1790.
- Magyar Kurir*, 1790.
- Mindenes Gyűjtemény*, 1790.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ballagi Géza 1888: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*. Budapest.
- Benda Kálmán 2004: A magyar nemesi mozgalom 1790-ben. In: Benda Kálmán: *A magyar nemzeti hivatástudat nyomában*. Budapest, 236–266.
- Bitskey István 2006: *Mars és Pallas között. Műltszemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban*. Debrecen.
- Bíró Ferenc 1994: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Budapest.
- Butterwick, Richard 2005: Political Discourses of the Polish Revolution, 1788–92. *The English Historical Review* (120.) 487. 695–731.
- Csetri Lajos 1986: „Romlásra indult hajdan erős magyar!” In: Csetri Lajos: *Nem sokaság, hanem lélek. Berzsenyi tanulmányok*. Budapest, 43–85.
- Debreczeni Attila 2001: „Tudós hazafiság”. *Irodalomtörténet*. (82.) 4. 487–504.
- Debreczeni Attila 2009: *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*. Budapest.
- Faber, Martin 2009: Das Sterben des polnischen Adels nach dem Erhalt seiner Privilegien. Zur ursprünglichen Bedeutung des Wortes „Sarmatismus”. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 57. 374–401.
- Fazakas Gergely Tamás 2013: Előszó. In: Fazakas Gergely Tamás – Miru György – Velkey Ferenc (szerk.): *„Politica philosophiai okoskodás”. Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*. Debrecen, 9–21.
- F. Dózsa Katalin 2001: Az udvari díszruha története. *Tanulmányok Budapest múltjából* (29.) 95–104.
- Flórián Mária 2009: „A nép követte a szabást”. *Folyamatok a magyar paraszti öltözködés alakulásában*. Budapest.
- Gerelyes Ibolya – Tompos Lilla 2008: Öltözködés. In: Kőszeghy Péter (főszerk.): *Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor – kora újkor. VIII*. Budapest, 427–433.

- Hont, Istvan 2008: The Early Enlightenment Debate on Commerce and Luxury. In: Goldie, Mark – Wokler, Robert (eds.): *The Cambridge History of Eighteenth-Century Political Thought*. Cambridge, 379–419.
- Horváth Mihály 1873: *Magyarország történelme. VIII.* Budapest.
- Johnson, James William 1959: The Scythian. His Rise and Fall. *Journal of History of Ideas* (2.) 250–257.
- Kapossy, Bela 2002: Neo-Roman Republicanism and Commercial Society: The Example of Eighteenth-century Berne. In: Skinner, Quentin – van Gelderen, Martin (ed.): *Republicanism: a Shared European Heritage. II. The Values of Republicanism in Early Modern Europe*. Cambridge, 227–247.
- Klaniczay Gábor 1982: Öltözködés és ideológia a középkorban. In: Klaniczay Gábor – S. Nagy Katalin: *Divatszociológia. II.* Budapest, 7–35.
- Kontler László 1997: *Az állam rejtelmek. Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelvei.* Budapest.
- Kontler, László 2011: The Lapon, the Scythia and the Hungarian, or Our (Former) Selves as ‘Others’. Philosophical History in Eighteenth-Century Hungary. In: Abbattista, Guido (ed.): *Encountering Otherness. Diversities and Transcultural Experiences in Early Modern European Culture*. Trieste, 131–145.
- Lukács Anikó 2002: Nemzeti divat a reformkori Pesten. *Korall* 10. 40–56.
- Lukács Anikó 2008: Átöltözések. A 19. századi magyar nemzeti divat emlékiratok és naplók tükrében. *Aetas* (23.) 3. 46–64.
- Marczali Henrik 1898: *Magyarország története a szatmári békétől a bécsi congressusig 1711–1815.* Budapest.
- Marczali Henrik 1907: *Az 1790/91-diki országgyűlés. I.* Budapest.
- Nagy Ágoston 2013: „Rómát, Athenát, Spártát álmodtam...”. Spárta toposza a 18–19. század fordulójának magyar politikai irodalmában. In: Fazakas Gergely Tamás – Miru György – Velkey Ferenc (szerk.): *„Politica philosophiai okoskodás”. Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig.* Debrecen, 193–207.
- Nelson, Eric 2006: Republican Visions. In: Dryzek, John S. – Honig, Bonnie – Phillips, Anna (eds.): *The Oxford Handbook of Political Theory*. Oxford, 193–210.
- Penke Olga 2000: *Filozofikus világtörténetek és történetfilozófiák. A francia és a magyar felvilágosodás irodalma.* Budapest.
- Péter László 1998: A magyar nacionalizmus. In: Péter László: *Az Elbától keletre.* Budapest, 60–84.
- Pocock, John Greville Agard 1997: Konzervatív felvilágosodás és demokratikus forradalmak: Amerika és Franciaország esete brit perspektívából. (Ford.: Horkay Hörcher Ferenc.) In: Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): *A koramodern politikai eszmélet történet cambridge-i látképe.* Pécs, 223–242.
- Pocock, John Greville Agard 2009: The concept of language and the “métier d'historien”: some considerations on practice. In: Pocock, John Greville Agard: *Political Thought and History, Essays on Theory and Method.* Cambridge, 87–105.
- Rawson, Elizabeth 1969: *The Spartan Tradition in European Thought.* Oxford.
- S. Varga Pál 2005: *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban.* Budapest.

- Ságvári György 2001: Gárdák, díszbandériumok Budavárban. *Tanulmányok Budapest múltjából* (29.) 185–204.
- Szijártó M. István 2005: *A diéta: A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792*. Budapest.
- Szűcs Zoltán Gábor 2008: *A diszkurzív politikatudomány mint politikai diskurzustörténet*. Miskolc. (<http://mek.oszk.hu/06200/06225/06225.pdf> – Letöltés: 2014. január 12.)
- Takáts József 2007: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Budapest.
- Takáts József 2013: A csinosodás politikai nyelve. In: Fazakas Gergely Tamás – Miru György – Velkey Ferenc (szerk.): „*Politica philosophiai okoskodás*”. *Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*. Debrecen, 149–160.
- Tompos Lilla 1999: A tradíció továbbélése a XVIII. századi női viseletben Magyarországon. In: Tamás Edit (szerk.): *Zemplén népessége, települései. Tanulmányok Németh Gábor emlékére*. Sárospatak, 245–253.
- Tompos Lilla 2000: Egy történelmi esemény tükröződése a viseletben. *Folia Historica* (21.) 215–232.
- Tompos Lilla 2005: *A díszmagyar. A magyar díszöltözet története*. Budapest.
- Trencsényi Balázs 2011: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Budapest.
- Trencsényi, Balázs 2010: Patriotism and Elect Nationhood in Early Modern Hungarian Political Discourse. In: Trencsényi, Balázs – Zászkaliczky, Márton (eds.): *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*. Leiden, 499–544.
- Trencsényi, Balázs – Zászkaliczky Márton 2010: Towards an Intellectual History of Patriotism in East Central Europe in the Early Modern Period. In: Trencsényi, Balázs – Zászkaliczky, Márton (eds.): *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*. Leiden, 1–72.
- Viroli, Maurizio 2003: *For Love of Country. An Essay on Patriotism and Nationalism*. Oxford.
- Vörös Imre 1991: *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*. Budapest.